Урок. Звуки, фонеми та їх класифікація

Комбінований урок (вивчення нового матеріалу із закріпленням) · 45 хв

«Звук стає реальністю тоді, коли він існує в психічній уяві людини» — Бодуен де Куртене

Проблемне питання уроку: Чому ми впізнаємо те саме слово, хоч кожен вимовляє його по-різному, а зміна лише однієї ознаки звука перетворює косу на козу?

Мета

Знаннєві	Діяльнісні	Ціннісні
• Учень/учениця називає чотири відмінності між звуком і фонемою. • Учень/учениця записує шість голосних звуків і називає ознаки, за якими їх класифікують. • Учень/учениця називає ознаки, за якими класифікують приголосні звуки.	• Учень/учениця характеризує голосний звук за рядом, підняттям і участю губ. • Учень/учениця характеризує приголосний звук за участю голосу і шуму, місцем, способом творення та твердістю. • Учень/учениця знаходить і виправляє помилку у твердженні про звук і фонему та пояснює свій вибір.	• Учень/учениця усвідомлює, що точне розрізнення звуків допомагає розуміти слова та писати грамотно. • Учень/учениця усвідомлює значення чіткої артикуляції для культури усного мовлення.

Базові поняття і терміни

звук, фонема, ряд і ступінь підняття голосного, сонорний приголосний, дзвінкий і глухий приголосний, спосіб творення приголосного, сильна й слабка позиція фонеми.

Форми роботи

- фронтальна бесіда й мозковий штурм
- робота з текстом підручника
- робота в парах із таблицею
- спостереження за мовним матеріалом
- групування слів за ознаками

Обладнання та реактиви

- підручник Ворон, Солопенко, Українська мова, 10 клас, §7 і §8
- таблиця «Класифікація голосних звуків» (ряд і ступінь підняття) на слайді та друкована для кожної пари
- таблиця «Класифікація приголосних звуків» (участь голосу і шуму, місце та спосіб творення) на слайді
- картки зі словами для групування за першим звуком
- проєктор і комп’ютер учителя

Демонстрації

- Слова коса і коза у запису [коса] і [коза] — помічаємо, що вони різняться однією ознакою, глухістю чи дзвінкістю третього звука, а значення змінюється
- Слово футбол у запису [фудбол] — помічаємо, що пишемо т, а чуємо д, і звук [д] представляє фонему /т/
- Таблиця голосних за рядом і підняттям — помічаємо, що [а] єдиний голосний низького підняття, а огублені лише [о] і [у]
- Пари приголосних б і п, д і т, з і с, ж і ш, дз і ц, дж і ч — помічаємо, що вони різняться тільки участю голосу, а [ф] пари за дзвінкістю не має

Міжпредметні зв'язки

- Фізика — звук як механічні коливання у пружних тілах (Караман, с. 41)
- Біологія — вібрація голосових зв’язок і ротова порожнина як резонатор під час творення голосних (Ворон, Солопенко, с. 45)
- Музика — звук як тон певної висоти і сили (Караман, с. 41)

Місце уроку в темі

Попередній урок: Місце фонетики та орфоепії в системі мови, з історії української фонетики (§6)

Наступний урок: Склад і наголос, види наголосу та норми наголошування слів

Безпека

- Пересуваємося класом лише під час передачі робочих аркушів, ходою, без біганини, і лише до сусідньої парти.
- Спостерігаючи за артикуляцією, промовляємо звуки тихо, не торкаємося пальцями рота й язика та не обмінюємося предметами, які торкалися губ.
- Проєктором і кабелями користується тільки вчитель, учні не торкаються проводів і розеток.

Структура уроку

1. Організаційний момент — 1 хв
2. Актуалізація — 5 хв
3. Мотивація — 3 хв
4. Вивчення нового — 21 хв
5. Закріплення — 9 хв
6. Рефлексія — 4 хв
7. Домашнє завдання — 2 хв

Хід уроку

Організаційний момент — 1 хв

Учитель: Вітається, перевіряє готовність до уроку, називає тему й подає епіграф.

Учні: Вітаються, готують підручник і зошит, читають епіграф.

Тема уроку «Звуки, фонеми та їх класифікація». Епіграф «Звук стає реальністю тоді, коли він існує в психічній уяві людини» (Бодуен де Куртене). Мета в одному реченні. Сьогодні ми з’ясуємо, чим звук відрізняється від фонеми, і навчимося характеризувати голосні та приголосні.

Актуалізація — 5 хв

Учитель: Проводить мозковий штурм за попередньою темою, кожен відповідає на запитання письмово в зошиті одним рядком, потім учитель перевіряє усно.

Учні: Записують у зошит по одному рядку на кожне запитання, звіряють із відповіддю вчителя.

Запитання 1. Що є об’єктом вивчення фонетики? Відповідь. Звук. Запитання 2. Яка головна функція звука? Відповідь. Смислорозпізнавальна. Запитання 3. Для чого звук є своєрідним будівельним матеріалом? Відповідь. Для слів, словосполучень і речень. Запитання 4. Коли створено перші праці з фонетики української мови? Відповідь. У 60–70-х роках XIX століття. Запитання 5. Коли ця галузь мовознавства розвивалася найбільше? Відповідь. У 50–60-х роках XX століття (Ворон, Солопенко, с. 44).

Мотивація — 3 хв

Учитель: Показує на слайді три приклади з протиріччям і ставить проблемне питання. Довгих активностей немає.

Учні: Спостерігають, коротко відповідають усно, формулюють здогад.

Приклад 1. Слова коса і коза звучать майже однаково, а означають різне (Ющук, с. 89). Приклад 2. Слова казка і каска різняться одним звуком, і значення вже інше (Ющук, с. 90). Приклад 3. У слові футбол ми пишемо т, а вимовляємо [д] (Ворон, Солопенко, с. 45). Запитання до класу. Що спільного в цих прикладах? Очікувана відповідь. Дрібна зміна звука впливає на слово, а інколи звук змінюється, але слово лишається тим самим. Проблемне питання уроку. Чому ми впізнаємо те саме слово, хоч кожен вимовляє його по-різному, а зміна лише однієї ознаки звука перетворює косу на козу? Повертаємося до нього в рефлексії.

Вивчення нового — 21 хв

Учитель: Організовує три активності. Показує демонстрації поруч із поясненням, ставить запитання, перевіряє продукти пар.

Учні: Працюють із текстом підручника, заповнюють таблиці в парах, роблять спостереження й складають алгоритм характеристики приголосного.

Активність 1 (7 хв). Робота з текстом підручника, §7, с. 44–45. Спочатку коротко про сам звук. У фізиці звук є механічними коливаннями в пружних тілах, у музиці тоном певної висоти й сили, а в лінгвістиці членороздільним елементом людської мови (Караман, с. 41). Потім учні читають фрагмент про відмінності звука й фонеми й у парах заповнюють таблицю з двох колонок «Фонема» і «Звук» за чотирма ознаками. Очікуваний продукт. Фонема є соціальним явищем, тобто спільним у звуці, що робить його впізнаваним, а звук індивідуальним явищем. Фонема є одиницею мови, звук одиницею мовлення. Фонема абстрактна й існує в уяві мовців, звук конкретний і чутний. Фонема величина стала, звук залежний, як у слові футбол, де звук [д] представляє фонему /т/. Демонстрація. Слова [коса] і [коза], помічаємо різну ознаку третього звука. Запитання. Скільки фонем в українській мові? Відповідь. Тридцять вісім, з них 6 голосних і 32 приголосні (Ющук, с. 88). Позиції фонем. У сильній позиції всі ознаки фонеми чути виразно, у слабкій фонема втрачає ознаку або не чується, як ненаголошена [е] у слові зелень (Ющук, с. 89). Активність 2 (6 хв). Голосні звуки, §7, с. 45. Учитель пояснює, що основу голосних становить голос, голосові зв'язки вібрують, а ротова порожнина працює як резонатор. Пари заповнюють таблицю «ряд × підняття» для шести голосних. Очікуваний продукт. Передній ряд [е], [и], [і], задній ряд [а], [о], [у]. Низьке підняття [а], середнє [е] і [о], високо-середнє [и], високе [і] та [у]. Огублені [о] і [у], решта неогублені. Запитання. Які голосні належать до переднього ряду? Відповідь. [е], [и], [і]. Запитання. Який голосний єдиний має низьке підняття? Відповідь. [а]. Активність 3 (8 хв). Приголосні звуки, §8, с. 49–52. Спостереження за прикладами. Запитання. Що спільного в звуках [б], [п], [в], [м], [ф]? Відповідь. Вони губні, бо творяться зближенням губ або нижньої губи з верхніми зубами. Запитання. Чим різняться пари б і п, д і т, з і с, ж і ш, дз і ц, дж і ч? Відповідь. Участю голосу, перші дзвінкі, другі глухі, а [ф] пари не має. Сонорні приголосні, наприклад [в], [й], [р], [м], [н], складаються з голосу й шуму з перевагою голосу. За способом творення розрізняють зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні (африкати) і дрижачі, а [й] завжди м'який. Продукт активності. Учні разом складають алгоритм характеристики приголосного у чотири кроки. Перший крок, участь голосу і шуму. Другий, місце творення. Третій, спосіб творення. Четвертий, твердий чи м'який. Зразок для класу. Звук [ч] глухий шумний, передньоязиковий, зімкнено-щілинний, твердий.

Закріплення 9 хв

Учитель: Дає завдання з розділу «Завдання для закріплення», організовує перевірку.

Учні: Виконують завдання письмово й усно, звіряють відповіді.

Рефлексія 4 хв

Учитель: Пропонує прийом і повертає клас до проблемного питання.

Учні: Письмово відповідають на проблемне питання, решту говорять усно.

Домашнє завдання 2 хв

Учитель: Оголошує й коротко пояснює домашнє завдання.

Учні: Записують завдання в щоденник.

Завдання для закріплення

1. Назвіть голосні звуки за ознаками й доповніть їхню характеристику тими ознаками, яких не названо. 1) Звук високо-середнього підняття. 2) Огублений звук середнього підняття. 3) Звук переднього ряду середнього підняття. 4) Огублений звук високого підняття.

Відповідь: 1) [и], звук переднього ряду, неогублений. 2) [о], звук заднього ряду, огублений. 3) [е], середнього підняття, неогублений. 4) [у], звук заднього ряду, високого підняття, огублений.

2. Розподіліть слова за першим звуком у три колонки. Перша колонка починається на сонорний приголосний, друга на дзвінкий, третя на глухий. Слова лісоруб, дзвін, сонце, грім, мороз, число, вир, дракон, кит.
Відповідь: Сонорні лісоруб, мороз, вир. Дзвінкі дзвін, грім, дракон. Глухі сонце, число, кит.

3. У парах схарактеризуйте приголосні звуки [ч] і [м] за алгоритмом із чотирьох кроків.
Відповідь: [ч] глухий шумний, передньоязиковий, зімкнено-щілинний (африката), твердий. [м] сонорний, губний, зімкнений носовий, твердий.

4. Знайдіть і виправте помилки у двох твердженнях учня. 1) Фонема є одиницею мовлення, а звук одиницею мови. 2) Усі глухі приголосні мають дзвінку пару.
Відповідь: 1) Навпаки, фонема є одиницею мови, а звук одиницею мовлення. 2) Помилка, глухий приголосний [ф] пари за дзвінкістю не має.

Диференціація

Сильним: Для пар слів казка і каска, рис і рись, воджу і вожу визначте, якою ознакою різняться їхні відповідні приголосні звуки, і складіть власну пару слів, що різняться однією ознакою. Очікувана відповідь. Казка і каска різняться дзвінкістю [з] і [с], рис і рись твердістю [с] і м’якістю [с’], воджу і вожу способом творення, бо [дж] є африкатою, а [ж] щілинним.

Підтримка: Опора. Зразок характеристики голосного [а] низького підняття, заднього ряду, неогубленого. Зразок характеристики приголосного [д] шумного дзвінкого, передньоязикового, зімкненого ротового, твердого. Користуючись зразком, схарактеризуйте інші звуки з вашої роботи.

Домашнє завдання

Базове: Опрацювати §7 і §8 підручника (с. 44–52), вивчити класифікацію голосних і приголосних звуків. Виконати вправи 54 і 56 з підручника (Хто швидше).

За вибором: Записати 2–3 тексти українських народних пісень і зробити спостереження над частотою голосних і приголосних, розрахувавши відсоток (Караман, с. 41).

Рефлексія

Прийом «Одне речення». Письмово, 2 хвилини. Кожен відповідає в зошиті на проблемне питання уроку одним-двома реченнями. Усно, 2 хвилини. Двоє-троє учнів читають відповіді, клас дописує, яку одну ознаку звука він запам’ятав найкраще. Очікувана відповідь на питання. Кожен мовець вимовляє звук по-своєму, але в пам’яті мовців є одна фонема з набором розрізнювальних ознак, і зміна навіть однієї ознаки дає інше слово.

Історична довідка

Перші праці з фонетики української мови з’явилися в 60–70-х роках XIX століття, а найбільший розвиток ця галузь мовознавства мала в 50–60-х роках XX століття (Ворон, Солопенко, с. 44). У середині XIX століття лінгвісти почали вивчати мовлення технічними засобами й побачили безліч різних звуків, а впорядкувати цей хаос допомогло поняття фонеми (Ворон, Солопенко, с. 44).

Джерела:

- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 43, 44
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 44
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 44, 45
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 45
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 45, 46
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 46, 47
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 47, 48
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 48
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 49
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 49, 50
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 50, 51
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 51, 52
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 52, 53, 54
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 54
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 54, 55
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 55, 56
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 56
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 56, 57
- Українська мова (Ворон, Солопенко) 10 клас, с. 57, 58, 59